

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

МЕДОРЕНКО Олена Михайлівна

УДК 82 – 94.09 (043.3)

АВТОКОМЕНТАР ЯК ЖАНР МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

10.01.06. – теорія літератури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Тернопіль – 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теорії літератури та компаративістики Державного закладу “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор

Галич Олександр Андрійович,

Державний заклад “Луганський
національний університет

імені Тараса Шевченка”,

завідувач кафедри теорії літератури та
компаративістики.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Ткаченко Анатолій Олександрович,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

професор кафедри теорії літератури та
компаративістики;

кандидат філологічних наук, доцент

Ігнатів Надія Євгенівна,

Львівський національний університет

імені Івана Франка,

доцент кафедри російської філології.

Захист відбудеться 11 березня 2011 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 при Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розіслано 9 лютого 2011 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

І. В. Папуша

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю з'ясування жанрової специфіки мемуарного автокоментаря кінця XX – початку XXI століття, аналізу причини його історичного побутування, місця серед інших простих та складних жанрів художньо-документальної літератури, постаті коментатора, жанрової класифікації, композиційно-стилістичних особливостей та визначення. У перше десятиріччя XXI століття відбулося чимало конференцій, круглих столів, читань та обговорень, присвячених темі маргінальних жанрів: “Мемуари на зламі століть”, “Коментар помер? Хай живе коментар”, “Блиск та нищість жанру”, “Коментар в культурі: історія та сучасність”, у межах яких жанрова проблематика автокоментаря також порушувалася. На жаль, при загостреності проблеми жанру, який у художніх та мемуарних текстах уводиться все частіше, ми маємо обмаль теоретичних досліджень і публікацій, які б акцентували увагу на процесах стрімкої жанрової еволюції автокоментаря з маргінального паратекстового узбіччя до його автоматекстового та автогіпертекстового розгортання. Водночас, не менш актуальним питанням для нас є з'ясування причини авторської саморефлексії щодо прихованих текстових пластів і їхнього розкриття самим деміургом на сторінках власних мемуарів протягом тривалого мовчання. На нашу думку, подолати окреслені проблемні моменти для з'ясування природи автокоментаря можна через використання трьох способів. По-перше, через поглиблене вивчення українського та зарубіжного теоретичного досвіду. По-друге, шляхом опрацювання різножанрових мемуарних творів. І, по-третє, віднайдення на традиційній науковій основі нових технологій, адекватних сучасному світобаченню як у галузі мемуаристики, так і літературознавства. На нашу думку, останній спосіб є найбільш актуальним у розкритті нашої теми.

Дослідження виконано на кафедрі теорії літератури та компаративістики Державного закладу “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” в межах комплексної теми “Національна культура у філологічних дискурсах різних типів” (державний реєстраційний номер 0101U001371). Тема дисертаційної роботи затверджена на засіданні бюро наукової ради НАН України з проблеми “Класична спадщина та сучасна художня література” (протокол № 1 від 25 березня 2008 року).

Мета дослідження – виявити жанрову специфіку мемуарного автокоментаря, його місце в сучасному літературному процесі, а також причини стрімкої сецесії з паратекстових маргінес до центру мемуарної першооснови.

Досягнення мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

–виокремити методологічно-теоретичні засади вивчення автокоментаря в сучасному літературознавстві;

–простежити історію формування авторського коментаря як художньо-документального жанру, беручи за основу мемуари найвідоміших авторів;

- подати власне тлумачення поняття “авторський коментар”;
- встановити жанрові модифікації сучасного автокоментаря під впливом Інтернет-мережі, а також дискурсів структуралістів, постструктуралістів та представників генетичної критики;
- визначити роль автора в автокоментарі, функції його часового й просторового континууму, розробити сюжетно-композиційну структуру жанру;
- розкрити індивідуальні риси автокоментаря в ході його компаративного зіставлення з іншими теоретичними та практичними джерелами кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Об’єктом дослідження є мемуарний автокоментар як жанровий різновид сучасної художньо-документальної літератури.

Предметом дослідження є жанрова специфіка авторського коментаря в художньо-документальній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Матеріалом дослідження є українські та зарубіжні мемуарні твори ХХ – початку ХХІ століття, що містять інтраметатекстовий та ретроспективний (автомета-, автогіпертекстовий) автокоментар, а саме: “Щоденники” О. Гончара, “НОМО FERIENS” І. Жиленко, “Ми зустрічались на сонці, очима” В. Дрозда, “Спогади і роздуми на фінішній прямій” І. Дзюби, “На березі часу. Мій Житомир” В. Шевчука, “Клаптяна ковдра” В. Катаняна, “Щоденник одного року, або монолог – 67” Д. Даніна, “Буцалося теля з дубом” О. Солженіцина, “Автобіографічні нотатки” Х. Борхеса, “Мій останній подих” Л. Бунюеля та інші.

Методи та прийоми дослідження зумовлені метою завдання. У роботі ми використовували порівняльно-історичний, системний (системно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний), синергетичний (синергійний), біографічний, герменевтичний та компаративний методи.

Теоретико-методологічна основа нашої роботи полягає в узагальненні різноманітних уявлень науковців щодо формування єдиної жанрової концепції авторського коментаря, причин його еволюції з паратекстових маргінес, сучасного стану та подальших перспектив. Необхідність усебічного висвітлення питань жанру автокоментаря спричинила звернення до теоретичних положень істориків літературознавства: С. Аверинцева, І. Кона, Н. Пасхар’ян, В. Проніна; культурологів: О. Кривцун, О. Лосева; учених-структуралістів та семіотиків: В. Топорова, Ю. Лотмана, Ю. Гинянова, Б. Томашевського, Р. Якобсона, У. Еко; учених-постструктуралістів: Ж. Дерріди, Р. Барта, М. Фуко, Ж. Делеза, Ю. Крістевой, Ф. Гваттари, Ж.-Ф. Ліюгара; представників генетичної критики: Ж. Нефа, А. Грезійона, М. Бланшо, Е. Луї; дослідників сучасного художньо-документального тексту: М. Бахтіна, Л. Гінзбург, М. Гаспарова, О. Галича, А. Ткаченка, М. Міхеєва, К. Косикова; Н. Коробейникової, О. Еткінда, К. Ісупова, Є. Абелюк, А. Ксенофонта, К. Баршта та інших дослідників.

Наукова новизна полягає в тому, що авторський коментар уперше розглянуто як самостійний жанр у контексті мемуарної літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття. Здійснено спробу зіставити цей жанр з іншими мемуарними жанрами (щоденниками, епістоляріями, блокнотними записами, нотатками), віднайти між ними спільні та відмінні риси, розробити класифікацію, а також дослідити еволюційний процес становлення в художньо-документальній літературі від античності до сьогодення. Інноваційною також є спроба більш повного окреслення визначення “автокоментар”, зіставляючи при цьому традиційні та сучасні підходи щодо його тлумачення. У ході осмислення його модернізації, що вивела автокоментар на орбіту першотексту як провідного ретроспективного автомета-, автогіпертексту, уперше проаналізовано впливи на його жанрову структуру віянь “віртуальної реальності” та новітніх постмодерних гасел кінця століття.

Практичне значення наукової роботи зумовлено тим, що наведений матеріал може використовуватися при викладанні курсів “Теорія літератури”, “Історія літературознавства”, а також у спецкурсах, спецсемінарах, при написанні курсових, дипломних та магістерських робіт, присвячених проблемам вивчення простих та складних жанрових форм мемуаристики у вищих навчальних закладах. Цей матеріал доречно розглядати на позакласних заняттях з літератури в старших класах ліцеїв, гімназій, спеціалізованих шкіл, що не тільки поглибить знання учнів з теорії літератури, але й сприятиме їх пізнавальному процесу. Отже, акцентуація уваги на ролі й місці автокоментаря як різновиду художньо-документальної літератури допоможе озброїти викладача, студента-філолога, учня-старшокласника, пересічного реципієнта конкретними знаннями з теорії літератури та історії літературознавства.

Апробація дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри теорії літератури та компаративістики Державного закладу “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (протокол № 6 від 10 березня 2010 р.). Матеріали дисертаційної роботи знайшли відображення в доповідях на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Студентські філологічні студії початку ХХІ століття” (Донецьк, 2006); “Феномен Олеся Гончара в духовному просторі українства” (Полтава, 2008); “Журналістика-2008: Стан, проблеми і перспективи” (Мінськ, 2008); “Слобожанщина: Літературний вимір” (Луганськ, 2009; 2010 рр.); “Сецесія в новітній українській літературі: жанрово-стильові пошуки” (Сімферополь, 2009); “Документалістика початку ХХІ століття: проблеми теорії та історії” (Луганськ, 2009), “Мультилогос літератур світу” (Кривий Ріг, 2010).

Публікації. З теми дисертаційної роботи видано друком 13 праць, 9 з яких – статті у фахових виданнях, які затвердженні ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (з підрозділами), висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (що

містить 200 позицій). Обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них 189 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, обумовлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та основні завдання, об'єкт, предмет, матеріал дослідження; сформульовано теоретико-методологічну основу й методи роботи, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, а також подано інформацію про апробацію роботи та публікацію результатів дослідження.

Перший розділ “Теоретико-методологічні засади вивчення автокоментаря в сучасному літературознавстві” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. – “Теоретична змістовність поняття “коментар” та “автокоментар” – розглянуто причини занепаду коментаря та одночасного його злету наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: з'ясовано жанрову специфіку кожного з концептів, розкрито перспективи стрімкої еволюції сучасного автокоментаря в перебігу теоретичних дискурсів. Серед теоретиків, які наголошували на актуальності авторського коментаря, треба назвати М. Епштейна, О. Галича, В. Живова, А. Зоріна, П. Лещенко, І. Беляєву та інших. За словами науковців, паратекстовий коментар як іншородний елемент критика втратив свою владу над текстом, залишившись пережитком радянських часів. Існує також припущення відносно шкідливості коментаря, здатного заангажувати та перекручувати інформацію, не розкривати її повністю, формувати неправильні настанови тощо. Деяка інша картина спостерігається сьогодні відносно автокоментаря, жанру, що становить саморефлексію до написаного, основним героєм та критиком якого є позатекстовий автор.

Цей підрозділ окреслює й проблемні моменти стосовно сучасних дефініцій автокоментаря, які по-різному розкривають окреслене поняття з “професійних” (літературознавчих енциклопедій, словників-довідників) та “непрофесійних” (статей) джерел. Справа в тому, що перші репрезентують автокоментар у вигляді звуженої та нерозвиненої системи, що вноситься автором до тексту з метою його пояснення (тлумачення, характеристики, інтерпретації). Такі визначення є доволі архаїчними, залишившись незмінними відносно своїх енциклопедичних відповідників середини сімдесятих років ХХ століття (коли цей термін уперше з'явився). Іншого забарвлення набувають визначення автокоментаря, винайдені нами зі статей сучасних літературознавців: О. Івашнева, М. Колерова, В. Лехциера, С. Костова, М. Литовської. Будучи відмінними за термінологічною репрезентацією, вони збігаються у його внутрішньому наповненні, спираючись не на професійні довідники, а на теоретичні гасла постструктуралістів. Виходячи з гіпотез учених, автокоментар є складною ризомною конструкцією, здатною нарощувати нові смисли,

встановлювати саморефлексії та автокомунікації, усвідомлено проектувати сублімовані штучні тексти, які б легітимізували можливі шуми через “живі” висловлювання позатекстового оповідача.

Підрозділ 1.2. – “Методологія дослідження” – присвячено уточненню основних методів, якими ми керувалися при написанні дисертації. Необхідність цілісного та всебічного дослідження жанрової природи авторського коментаря передбачає використання певних законів, підходів та правил. У ході опрацювання матеріалу теоретичного і практичного характеру ми використали порівняльно-історичний, системний (системно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний), синергетичний (синергійний), біографічний, герменевтичний та компаративний методи. Обрана система знань допомогла нам віднайти індивідуальні підходи до виявлення інноваційних закономірностей, що сприяли становленню та еволюції жанру авторського коментаря в мемуарній літературі кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Другий розділ “Історія виникнення і розвитку автокоментаря: від античності до першої половини ХХ століття” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. “Становлення автокоментаря від античності до середньовіччя” окреслено питання зародження цього жанру та його значення в контексті тогочасної художньої та художньо-документальної літератури. Насправді, перші витoki автокоментаря сягають античності. Беручись до відображення конкретних подій, тогочасні письменники обов’язково коментували їх, уводячи власні пояснення переважно до текстової серцевини у вигляді стислих автометатекстів. Нерідко вони були відмежованими від прототексту дистанційними маркерами (дужками), хоча частіше зливалися з ним, уводячись вставними та підпорядкованими конструкціями. Головною ознакою цих коментарів була лінійність, що зберігала цілісність тексту та авторського образу в цілому. До речі, постать автора в мемуарних коментарях часто була безособовою. Така невиявленість інколи заміщувалася формою третьої особи однини (“Він”), приховуючи за текстовими лаштунками справжнє “Я” інтерпретатора. Ми пов’язуємо цей факт із нерозвиненістю поняття особистості (“просони”), що спостерігалось не лише в літературі, але й у музиці та театрі. Перехід від форми третьої до першої особи уперше спостерігається в автокоментарях пізнього античного періоду, що характеризує підвищення уваги до слова справжнього, незамаскованого автора (мемуари Флавія, Тацита, Аттика, Цицерона, Сенеки). Поступово змінюється й стиль авторських пояснень, переходячи від пасивних доповнень до авторського критичного тлумачення, прагнення до інтерпретації (М. Аврелій).

Якщо за еллінських часів мемуарна література розвивалася стрімкими темпами, даючи перші уявлення про жанри біографії, літературного портрету, епістоляріїв, фрагментарних хронік та сповіді, за середньовіччя ця картина змінюється, віддаючи перевагу жанрам теологічним, церковним. Неоднозначним постає питання й тогочасного авторського коментаря в аспекті мемуаристики. Треба зазначити, що “раннє” середньовіччя, зберігаючи пережитки минулих

традицій, ставилося лояльніше до поняття людської особистості, у тому числі й автора, аніж “високе”. Про що свідчить розкутість авторських коментарів, їхня суб’єктивність, емоційність та психологізація у “Сповіді” Аврелія Августина. Водночас “високе” середньовіччя, концентруючись на релігійній тематиці, вивело на авансцену жанр дорожніх нотаток у зв’язку з частими ритуальними подорожами до святих місць. Роль автокоментаря знову відійшла від суб’єктивної площини до об’єктивної, позбавленої конотацій та авторського “Я” (яке зустрічалося доволі рідко). Згодом релігійна тематика трансформується в мемуарний простір у вигляді мандрівних нотаток у творчості Джовані дель Пано Карпині “Історія Монгалів”, Гільома де Рубрука “Подорож у Східні країни”, Марка Поло “Книга”. Автокоментарі зазначених письменників вживалися й окремо, у вигляді невеличкої передмови-застереження, що формувала в читача ефект передбачення зображеного. Пізнє середньовіччя (X – XIII століття) позначилося еволюційними змінами: розвитком міст та університетів. Асимілюючий вплив церкви почав занепадати, віддаючи перевагу раціоналізму, що увів до літературознавчого обігу проблему авторських роздумів у межах тексту, що відобразилося в мемуарній творчості П’єра Абеляра (“Історія моїх страждань”).

Підрозділ 2.2. “Становлення автокоментаря від доби Відродження до Просвітництва”
розкриває подальший розвиток жанру, що своєрідно формувався в тогочасній мемуаристиці Нового часу.

Антропоцентризм як головна філософська настанова Відродження робить людину центральною фігурою Всесвіту. Сконцентрованість на особистості переноситься й на літературу, тотально змінюючи ставлення до автора та авторства. Не дивно, що саме в цей час найбільшого розвитку в літературі набули форми мемуарних портретів, що розкрилися в автобіографіях, щоденниках, листах та авторських коментарях до них (автобіографії Б. Челліні “Життя Бенвенуто”, М. Монтеня “Проби”; листи К. Салютаті та Ф. Петрарки). Скажімо, епістолярії Колюціо Салютаті вміщують авторські пояснення у вигляді метатекстових інтерпретацій з домінуючою в них авторською позицією, а автокоментарі Петрарки стають своєрідним провідником до внутрішнього світу поета, документально розкриваючи нам моменти його нещасного кохання, філософських роздумів, морально-етичних поглядів тощо. Дещо інший підхід до автокоментаря знаходимо в працях Марсіліо Фічіно “Коментар на Бенкет Платона” та Пико делла Мірандола “Коментар на канцону про кохання свого друга Джироламо Бенів’єні”, які в зазначених працях філософського характеру вперше здійснили спробу вивести автокоментар з підпорядкованого існування до самостійного.

На відміну від мемуарних здобутків Відродження, мемуари класицизму мали дворянське спрямування. Серед найвідоміших джерел Франції можемо назвати “Мемуари” Франсуа де Ларошфуко та “Мемуари” кардинала де Реца. Доба класицизму поставила людину-автора-особистість у центр тексту, надаючи великого поштовху розвитку жанру автокоментаря. Однак,

строгість та чітка унормованість у деталях, проголошення перемоги розуму над почуттями не розвинули автокоментар ані в текстовому просторі, ані в часі. Письменники через коментар, крім додаткової чи пояснювальної інформації, передавали й суб'єктивно-оціночне ставлення до зображеного, що виражалось в сарказмі, іронії чи пафосі. Автокоментар ще не мав власного визначення та місця серед інших мемуарних форм, прикриваючись цілісним текстом, навіть якщо в його межах траплялися невеличкі авторські відступи.

XVIII століття в історії світової культури позначено епохою Просвітництва. Вважається, саме цей період сприяв розвитку художньо-документальних жанрів: щоденників, сповідей, автобіографій та хронік. Автокоментар до “Сповіді” Ж.-Ж. Руссо, на відміну від французьких попередників класицизму, вийшов з-під традиційних настанов письма, розробивши нову традицію, у якій висвітлювалося домінування авторських емоцій, психологізму внутрішнього світу письменника. Авторські маргіналії не тільки впліталися в контекст, але й відмежовувалися від спогадів самостійними відступами. Більшою мірою це були розширені міркування, у ході яких автор аналізував власне буття, внутрішні порухи, душевний стан біографічного “Я”. Треба підкреслити, що новим у дослідженні художньо-документальних текстів було зіставлення життєвих реалій минулого та їхнє обґрунтування в ретроспективних автокоментарях. Це говорить про глибше розкриття авторського образу, який був різним відносно свого автобіографічного Alter Ego.

Підрозділ 2.3. “Становлення автокоментаря від доби романтизму до модернізму” завершує цикл історичного екскурсу до царини жанрового розвитку та модифікації мемуарного автокоментаря.

У ході утвердження жанру автопортрета як самозображення на полотнищі зростає роль автокоментарів як самоідентифікації в примітках. З портретного мистецтва маргіналії поступово входять до структури художніх та мемуарних текстів, розширюючи тим їхній простір самостійними авторськими відступами. Найбільш виразно метатекстові втручання виявилися в мемуарах англійських та французьких письменників (Д. Байрона, Ф. Шатобріана, А. Мюссе та інших). До речі, саме в добу романтизму Стендаль відкрив зміст терміна “автокоментар” у значенні “психологічного аналізу подій”, розроблених самим персонажем. У ході еволюції автокоментаря епохи романтизму відбувається занепад його жанрової форми, що виявилось у: 1) домінуванні ліричного над епічним; 2) переході від опису найінтимніших внутрішніх переживань до поверхового саморозгляду; 3) акцентуації меншої уваги на процесах автокомунікації, глибинності авторського “Я”; 4) набуванні автокоментарем ознак художньо-документального жанру (що містить елементи авторської вигадки та фактологічної інформативності); 5) усвідомленні автокоментаря у значенні “психологічного аналізу”.

Говорячи про зміни в мемуарній літературі доби реалізму, треба зазначити появу великої кількості автобіографічних джерел, написаних “звичайними” людьми в галузі художнього мистецтва, а також політичними діячами; розпливчатість меж між жанровими формами мемуаристики: спогадами, автобіографіями, авторськими коментарями. Під час дослідження жанрової специфіки автокоментаря ми звернулися до мемуарів М. Твена, Ч. Діккенса, О. Пушкіна, Ф. Достоевського, Л. Толстого, А. Фета. Аналіз текстів цих авторів допоміг нам окреслити перспективи трансформації автокоментаря, а саме: 1) зародження двобічного ставлення до автокоментаря як підпорядкованої структури, де, з одного боку, автокоментарі йшли за текстом, коментуючи його, а з іншого – претендували на самостійне післятекстове життя; 2) набуття інформативної акцентованості, через яку здійснювалися процеси розуміння смислу, заглибленості у зміст; 3) відхід жанру від коментування внутрішнього світу героя, що призвело до переваги документального над художнім в автокоментарях; 4) розширення спектру жанру від маргінальних приміток до ознак авторського заперечення, деструктивності; 5) уживання автокоментаря наприкінці спогадів у вигляді позатекстових маргінес, що несли стисле пояснення фрагменту через залучення латинських абrevіатур NB чи PS.

Мемуаристика доби модернізму продовжувала розвиватися в літературних портретах, нарисах, епістоляріях, подорожніх нотатках. Оскільки об’єднання кількох жанрових форм у межах однієї в добу модернізму стало модою, автокоментар мав свободу пересування в межах тексту; силу, з якою зміг вплинути на нього; поетичність, що зробила його глибшим. Поступово жанр оновлюється, впроваджується письменниками як гра оригінальними засобами самовираження. Пробиваються перші паростки ретроспективних коментарів, що плюралізують образ авторського “Я”. При цьому його документальна основа не ігнорується, набуваючи другорядних ознак. Залишаючись маргінальним та підпорядкованим прототексту, досліджуваний нами жанр у мемуарах письменників (Ф. Кафки, Ж.-П. Сартра, А. Камю, представників срібного віку) еволюціонує як за змістом (втручаючись у зовнішні межі тексту доповненнями, роздумами, відступами, підтекстом; вириваючись за його межі “на текстові поля”, розколюючи тим його внутрішню цілісність), так і за формою (озброюючись елементами поетичного, психологічного, підсвідомого, суб’єктивно-авторського).

Третій розділ “Автокоментар як жанр на межі XX – XXI століть: проблема еволюції” складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 3.1. “Впливи літературознавців та сучасних інноваційних технологій на жанрову модифікацію автокоментаря” окреслює причини різкого злету авторського коментаря з паратекстових маргінес у самостійний міжтекстовий простір. Нам здалося цікавим віднайти зв’язок між теоріями структуралістів, постструктуралістів, представників генетичної критики та

інноваційних Інтернет-технологій з тими рекреаціями, які одночасно вплинули на досліджений нами жанр.

Параграф 3.1.1. “Впливи структуралістів” побудовано на основі праць Р. Якобсона, У. Еко, Ю. Лотмана, Г. Почепцова, Ю. Степанова, раннього Р. Барта – семіотиків, у колі наукових інтересів яких лежить знак, структура, штучна метамова, текстова ієрархія тощо. Структуралісти першими порушили питання цілісності тексту, приділивши увагу частковим, фрагментарним та маргінальним надбудовам, до розряду яких донедавна належав і автокоментар. З’ясувалося, що такі підпорядковані структури мають право на активне метатекстове існування, адже через них здійснюється жива автокомунікація з прототекстом, що призводить до заміщення старих знаків (відкритих та прихованих шумів) новими, нарощення додаткових смислів, здатних робити прототекст не лише передбаченим, але й непередбаченим. Непередбаченість першотексту через авторське тлумачення може призвести до текстового та авторського протистояння, що окреслить перед реципієнтом нові шляхи текстового розуміння та сприйняття.

Параграф 3.1.2. “Впливи постструктуралістів” продовжує проблему маргінальних структур та метамовних операцій у дещо зміненому, розвиненому вигляді. І це не дивно, адже феномен кінця ХХ століття в сучасному літературознавстві здобув назву постструктуралізму. Ознаки “сліду”, “ризми”, “фрагментарності”, “диференціації”, “ацентрації”, “номадологічності” стали протиставлятися стійкості ієрархічних структур (навіть на метамовному рівні). Будь-яка текстова обрамленість та лінійність стала критикуватися (нерідко самим автором), виводячи під одну оболонку з текстом фрагментарний паратекстовий андеграунд. Маргінальне стало не лише співіснувати з текстом, але й ретроспективно впливати на нього, розсіяно розвиватися в його межах, роблячи протоструктуру недовершеною та відкритою. Такі модифікації яскраво відбилися на структурі донедавна пасивного автокоментаря, який уводився до тексту лише у вигляді локальних метатекстових та паратекстових надбудов. Він став одним з подразників, здатних розхитувати сюжети та значення; розщеплювати автора та героя, витіснити сталий текст неканонічними авторськими надбудовами в самостійний міжтекстовий простір.

У параграфі 3.1.3. “Впливи представників генетичної критики” здійснено спробу розкрити витоки еволюції автокоментаря з теоретичних здобутків “генетиків”: П'єра-Марка де Біазі,

Жана Бельмен-Ноеля, А. Грезійона; С. Зенкіна, В. Лехциера, І. Данилевського тощо. Основою їхніх спостережень є не сам текст – “біловик”, а процес його формування. За словами літературознавців, будь-який віднайдений рукопис/запис – уривок з нотатника, віднайдений щоденник, магнітофонна плівка може дати основу для впливу на сталу текстову структуру, особливо, якщо мова йде про текст спогадів. На нашу думку, сучасний автокоментар має розглядатися під кутом зору генетичної критики, адже містить у своєму арсеналі скарбниці

текстової пам'яті (особливо ретроспективний автокоментар), до архівів якої автор може повернутися, збудити та переосмислити їх. Досить часто автори мемуарних текстів спираються не на пам'ять, а на додаткові, неопубліковані свідчення, що робить їхній коментар більш документальним та достовірним. Авторські коментарі на основі цих варіантів палімпсестично нарощуються до першотекстів генетичними зв'язками, закриваючи їхній первинний смисл та ацентруючи їх з текстової серцевини новими авторськими доповненнями.

У параграфі 3.1.4. **“Вплив Інтернету. Формування сучасного автокоментаря на сторінках віртуальних та художніх текстів”** простежено закони розгортання нелінійного автокоментаря на сторінках друкованих та віртуальних текстів. Як з'ясувалося, один і той самий текст у різних форматах може мати різні шляхи та умови для текстового прочитання: мережевий автокоментар здатний переносити нас до конкретної площини за допомогою гіпертекстових відсилок (усередині яких можуть бути введені додаткові гіперпосилання); художній постмодерний текст часто імітує авторські “стрибки” самоускладненнями всередині тексту або авторськими цілеспрямованими орієнтирами, за якими може йти активний читач. Це підтверджують тексти Д. Галковського, Д. Соколова; Х. Кортасара, М. Павича, П. Корнеля, Є. Попова.

Підрозділ 3.2. “Трансформація авторського коментаря” розкриває наслідки теоретичних впливів та інноваційних технологій на сутність сучасного автокоментаря.

Параграф 3.2.1. “Автокоментар як автометатекст” репрезентує характеристику автокоментаря, що перебуває в центрі першотексту й уміщує передумови для саморефлексії, які криються в авторській інтерпретації, ре/деконструкції та критиці. На відміну від гіпертекстових автокоментарів, для розгортання яких простір первинного тексту може бути замалим, метатекстові найчастіше обмежуються першоджерелом, яке вони використовують для аналізу або основи. Проблемою з'ясування поняття “автометатекст” займалися такі вчені, як Ж. Женнет, С. Зенкін, Т. Цив'ян, Т. Борисова, О. Бердник та інші.

Параграф 3.2.2. “Автокоментар як автогіпертекст” розкриває питання ускладненої структури автокоментаря, здатного до ризомного розгортання та розсіювання в межах окремої текстової структури (структур). Нами було з'ясовано, що цей різновид автокоментаря може вбирати авторські відсилення до конкретних фрагментів у межах/ за межами певного тексту, створювати на основі прототексту нові самостійні авторські висловлювання, становити реакцію на себе, грати з текстами, реципієнтами та собою.

Підрозділ 3.3. “Становлення нового жанру” підводить нас до висновку про можливість ідентифікувати автокоментар кінця ХХ – початку ХХІ століття як самостійний жанр мемуарної літератури.

Четвертий розділ “Жанр автокоментаря в мемуарній літературі кінця ХХ – початку ХХІ століття” є важливим у нашій роботі, оскільки розкриває процес жанрового становлення автокоментаря в контексті сучасної художньої документалістики. Втім, цей розділ є гармонійним продовженням перших трьох, у яких ми розглядали проблеми ідентифікації жанру, історію його становлення, теоретичні закономірності еволюції. Він включає сім підрозділів.

У підрозділі 4.1. “Жанр автокоментаря в художньо-документальній літературі” здійснено спробу пояснити значність та актуальність дослідження автокоментаря в межах сучасної мемуаристики. Вважається, що панорама ХХ – першого десятиліття ХХІ століття стала уособленням якісно нового, еволюційного етапу в галузі літератури, який позначився уведенням до її контексту невігаданих ситуацій, які мали місце в нашій та зарубіжній історії. Щоденники, листи, художні портрети стали користуватися великим попитом, перетворюючись на справжню мемуарну пандемію. Одним з подразників такої привабливості став підпорядкований мемуарним прототекстам автокоментар, здатний зсередини керувати процесом письма, по-новому дивитися на текст, автобіографічного героя, пробуджувати текстову пам’ять, розкривати шуми, встановлювати нові повідомлення, інтригуючи та провокуючи реципієнта.

Підрозділ 4.2. “Перспективи розвитку автокоментаря на тлі зрушень сучасної мемуаристики” продовжує тему актуалізації автокоментаря, називає причини входження жанру до мемуарних джерел, а також вказує на основні впливи, що вивели автокоментар разом з іншими фрагментарними жанрами на авансцену сучасного літературного процесу.

Підрозділ 4.3. “Особливості художності та документальності сучасного автокоментаря” розкриває зміст кожного з аспектів цієї опозиції. З’ясувалося, що, порівняно з усіма іншими “вторинними” художньо-документальними жанрами (щоденниками, листами, записниками), аспект документальності в ньому найбільш виразно домінує над аспектом художності. Адже автокоментар первісно спрямований не на відтворення інформації, а на її аналіз, переосмислення, інтерпретацію, уточнення, ре/деконструкцію – легітимацію. Втім, роль художнього начала також не треба зменшувати. У ході дослідження ми віднайшли два основних моменти впливу на точність та достовірність автокоментаря: власна авторська інтенція та ретроспекція. Найчастіше саме дистанція спонукала позатекстового автора спиратися на “творчу” пам’ять або відкрито освідчуватися перед читачем у близькості своїх сучасних аргументів, їхній близькості.

Підрозділ 4.4. “Образ автора в автокоментарі” присвячений ідентифікації того персонажа, який керує процесом власного письма. Кінець ХХ – початок ХХІ століття став доволі парадоксальним та переломним для всього літературного процесу, не залишивши без уваги й постать самого творця. Адже саме над ним – деміургом, письменником, суб’єктом – стали проводити численні експерименти, що призвели до низки “самовбивств”, а потім несподіваних

“воскресінь”. Раптово стали плюралізуватися та стиратися межі авторів, точніше автора, який опинився на роздоріжжі, у ситуації *dejavu*, примірявши на собі безтілесний одяг ретроспективного та всеобізнаного позатекстового коментатора. У нашій роботі здійснено спробу ідентифікувати поняття сталого автора від автора коментаря (“порогового”, “концептуального”, “позатекстового”). Водночас, ми спробували припустити в ролі автора коментаря надлюдину, не обмежену ані в часі пересування, ані в просторі.

Підрозділ 4.5. “Сюжет. Композиція автокоментаря” становить спробу розкрити анатомію будови авторських саморефлексивних повідомлень. Як з’ясувалося, авторський коментар уособлює розсіяну нелінійну структуру, що має вільну мозаїчну композицію (яка сама по собі є часто логічно вивіреною та чіткою), здатну нарощуватися до будь-яких текстових лакун з метою їхньої легітимації.

У **підрозділі 4.6. “Жанрова класифікація авторського коментаря”** здійснено детальний аналіз жанру на зовнішньому та внутрішньому рівнях. Якщо зовнішній рівень нашої класифікації окреслює місце авторського коментаря серед простих та складних жанрів мемуаристики, то внутрішній рівень розмежовує автокоментар за видами та призначенням, типами, місцем розташування, змістом, формою, функцією та метою. Розроблена класифікація допомогла нам віднайти жанрові особливості автокоментаря, ідентифікувати його в самостійний жанр художньо-документальної літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Підрозділ 4.7. “Автокоментар серед інших жанрів мемуаристики” складається з п’яти підрозділів (“Щоденник та автокоментар”, “Листи та автокоментар”, “Записна книжка на автокоментар”, “Нотатки та автокоментар”, “Художній портрет та автокоментар”), кожен з яких вивчає жанрову специфіку авторського коментаря на основі теоретичного та практичного дискурсів. Теоретичний аспект допоміг нам розкрити та компаративно зіставити жанрові особливості щоденника, епістоляріїв, записника, нотаток, художнього портрету з авторським коментарем; практичний – простежити співіснування цих жанрів на конкретних прикладах українських та іноземних письменників (О. Гончара “Щоденники”, І. Жиленко “НОМО FERIENS”, В. Дрозда “Ми зустрічались на сонці, очима”, І. Дзюби “Спогади і роздуми на фінішній прямій”, В. Шевчука “На березі часу. Мій Житомир”, В. Катаняна “Клаптяна ковдра”, Д. Даніна “Щоденник одного року, або монолог – 67”, О. Солженіцина “Буцалося теля з дубом”, Х. Борхеса “Автобіографічні нотатки”, Л. Буньюеля “Мій останній подих” тощо). Отримані знання окреслили спільні та автономні риси автокоментаря, довівши його жанрову самостійність серед інших жанрів мемуаристики кінця ХХ – початку ХХІ століття.

У **Висновках** узагальнено результати дослідження.

Літературний процес останньої третини ХХ – початку ХХІ століття буде неповним, якщо розглядати його поза контекстом художньо-документальної літератури. Адже саме цей час став

знаковим для мемуаристики, вивівши її на авансцену літературного життя. Документальність, суб'єктивність, фактографічність письма поступово витиснула донедавна сталі художні жанри – епопею, роман, повість на другий план. Ера великих жанрів залишилася в минулому, на її місце прийшли нові та модифіковані жанри, цілісно не досліджені сучасними теоретиками: розрізнені картки (М. Безродний), філологічні нотатки та каталоги (М. Гаспаров, О. Жолковський), мемуарні віньєтки (О. Жолковський), “мемуарні нариси” (О. Солженіцин), автобіографічні нотатки (А. Тарковський), автобіографічні анекдоти (Б. Окуджава), монохроніки (Ю. Коваль), автокоментар. Уявлення про жанр як “цілісну” та “нерухому” структуру, що перебуває в ієрархії з іншими жанрами, піддалось тотальній критиці. Маргінальні, фрагментарні, паратекстові структури стали проривати оборону прототексту, виходячи з ними на один рівень, ацентруючи та заперечуючи їх.

Як нам вдалося встановити, найбільшій деструкції та еволюції зазнав автокоментар у постмодерний період (коріння сучасної еволюції якого вже проростали в працях структуралістів, представників генетичної критики; новомодних Інтернет-технологіях). І це не дивно, адже компіляція та плюралізація жанрів у межах текстового цілого, постійне експериментаторство над ними призвело до жанрової кризи. Автокоментар як штучний, саморефлексивний та неканонічний текст став актуальним для мемуарної літератури кінця доби.

Треба зазначити, що досліджений нами жанр не є новим, коріння його сягають античних часів. Правда, тоді він називався “схоліями” та “глосами”, (саме слово “автокоментар” уперше увійшло до обігу в добу романтизму) й уводився до леми (проблемного місця) над рядком, на полях рядка, у вигляді самостійних метатекстів. Інша справа, що мемуарний автокоментар протягом тривалого часу був маргінальним як за змістом, так і за формою, а тому повністю підлягав первинному тексту, конструюючи чи реконструюючи його допоміжними повідомленнями.

Сьогодні автокоментар зазнав значних дифузій, перетворившись з паратекстових маргінес у різномасштабний автомета-, автогіпертекстовий простір. Такі новоутворення призвели до обговорень, спроб окремих учених подати власне тлумачення цього терміна. Втім, з'явилося чимало проблемних питань: ототожнення понять “коментар” і “автокоментар”, відмінність старих та нових поглядів на цей термін, недослідженість автокоментаря як жанру на тлі сучасної мемуаристики. Складність такої структури, як автокоментар, водночас поглибилася можливістю його ретроспективних над/ до / в/ переписань та грою масок авторських “Я”, завдяки яким утворюється ефект кривих дзеркал на скелях лабіринту, розбіжними стежками якого невпевнено йде реципієнт.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Медоренко О. М. Історія автокоментаря : від античності до середньовіччя / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2008. – № 11. – С. 84 – 92.
2. Медоренко О. М. Володимир Винниченко : щоденниковий автокоментар “в’язня Закутка” / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2008. – № 19. – С. 86 – 92.
3. Медоренко О. М. Специфіка автокоментаря як мемуарного жанру (від доби Відродження до просвітництва) / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2009. – № 1. – С. 164 – 169.
4. Медоренко О. М. Специфіка автокоментаря як мемуарного жанру (від доби Романтизму до реалізму) / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2009. – № 14. – С. 165 – 172.
5. Медоренко О. М. Концепція часово-просторового автокоментаря до “Спогадів і роздумів на фінішній прямій” І. Дзюби / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2009. – № 3. – Ч. 1. – С. 44 – 50.
6. Медоренко О. М. Вплив постмодернізму на розвиток мета (гіпер) текстових форм авторського коментаря / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2009. – № 19. – С. 196 – 205.
7. Медоренко О. М. Ретроспективна саморефлексія жанру автокоментаря в центрі мемуарного прототексту / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2010. – № 4. – Ч. 1. – С. 188 – 194.
8. Медоренко О. М. Співвідношення аспектів документального та художнього в жанрі сучасного автокоментаря кін. ХХ – поч. ХХІ ст. / О.М. Медоренко // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2010. – № 5. – С. 186 – 193.
9. Медоренко О. М. Криза свідомості ХХ – ХХІ століть : смерть чи розквіт автокоментаря? / О.М. Медоренко // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. пр. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Вип. 29 / редкол. : Г. Ф. Семенюк (гол. ред.), А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Ч. 1. – К. : Твім інтер, 2010. – 715 с. – С. 533 – 544.

Додаткові публікації:

10. Медоренко О. М. Останній романтик (Авторський коментар в українській літературі на матеріалі спогадів
В. Дрозда) / О.М. Медоренко // Студентські філологічні студії початку ХХІ століття : Зб. доп. ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. 17 –18 квітня 2006 р. Літературознавство. – Донецьк : ДООУ, 2006. – Т. 1. – С. 235 – 239.

11. Медоренко О. М. Жанр автокоментаря в щоденникових спогадах Олесея Гончара / О.М. Медоренко // Феномен Олесея Гончара в духовному просторі українства : Зб. наук. статей / За ред. М. І. Степаненка, В. А. Мелешко. – Полтава : АСМІ, 2008. – С. 268 – 274.
12. Медоренко О. М. Жанровая специфика автокомментария в художественной публицистике / О.М. Медоренко // Журналістыка – 2008 : стан, проблеми і перспектывы : матеріялы 10-й Міжнародной наукова-практичної канферэнцыі / Рэдкал. : С. В. Дубовік (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінськ : БДУ, 2008.– Вип. 10. – С. 89 – 91.
13. Медоренко О. М. Віртуальний простір жанру авторського коментаря періоду “fin de siècle” / О.М. Медоренко // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского : Филология. Социальные коммуникации. – 2010. – № 1. – Т. 23. – С. 42 – 46.

АНОТАЦІЯ

Медоренко О. М. Автокоментар як жанр мемуарної літератури. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.06 – теорія літератури. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2011.

Дисертація є першим в українському літературознавстві ґрунтовним дослідженням жанрової специфіки автокоментаря в контексті сучасної мемуаристики. У роботі на конкретних прикладах досліджено історію формування автокоментаря від античності до сьогодення, проаналізовано причини його стрімкої жанрової еволюції з квазіональних автопаратекстів до ретроспективних автосмета-, автогіпертекстових утворень, окреслено проблемні питання стосовно ідентифікації авторського коментаря сучасними теоретиками. Наукова новизна дисертації полягає також у тому, що вперше здійснено спробу подивитися на формування автокоментаря під впливом “віртуальної реальності” та новітніх постмодерних гасел останньої третини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: авторський коментар, жанр, мемуарна література, наратор, активний читач, автопаратекст, автосметатекст, автогіпертекст, прототекст, автокомунікація.

АННОТАЦИЯ

Медоренко Е. М. Автокомментарий как жанр мемуарной литературы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06 – теория литературы. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2011.

Диссертация представляет собой первое в украинском литературоведении исследование жанровой специфики автокомментария в контексте современной мемуаристики. В работе на

конкретных примерах была исследована история формирования автокомментария со времен античности до наших дней, проанализированы причины его стремительной жанровой эволюции с квазиональных автопаратекстов к ретроспективным автомета-, автогипертекстовым образованиям, очерчены проблемные вопросы относительно идентификации авторского комментария современными теоретиками.

Исследование показало, что современный автокомментарий является сложной нелинейной структурой, способной устанавливать автокоммуникации с прототекстом в любых временных плоскостях на оси разных текстовых координат. Не смотря на то, что автокомментарий сохранил подчиненную роль относительно основного текста, оставшись искусственным метакодом, он резко эволюционировал содержательно и формально. Такие изменения привели к тому, что данная структура вырвалась из локальных метатекстовых и околотекстовых лакун в самостоятельное автомета-, автогипертекстовое измерение, получив равнозначный статус с мемуарными жанрами в самом центре книги. Помимо этого, авторский комментарий смог экспериментировать над собою, усложняя собственную структуру новыми автокомментариями (как гипертекстовыми, так и метатекстовыми), а также проникая внутрь неретроспективных “двойников” мемуарного прототекста. Нередко такая игра затрагивала и паратекстовое пространство, в котором автокомментарий ветвисто разрастался, отрицая сжатые авторские поправки. Встречались также попытки соединения в одном текстовом пространстве расширенных автометатекстовых комментариев с автопаратекстовыми. Последние зачастую дистанционно разъединяли маски авторского “Я”, приближая их вплотную к внетекстовому демиургу. Таким образом, современный (ретроспективный) автокомментарий изменил само отношение к первоисточнику как завершенному тексту и к себе как пассивному звену в структурной иерархии. Исходя из до/в/переписаний, данный текст смог активно влиять на контекст мемуаров новыми конструктивными, реконструктивными и деконструктивными сообщениями, нередко ставя под вопрос их точность и достоверность.

Следует отметить, что при таких ярких трансформациях “традиционный” автокомментарий полностью не регрессировал, сохранив свое существование в виде локально-энциклопедичных конструкций субъективного характера. Зачастую автор данных комментариев был имплицитным (скрытым), а его вставки конструктивно отображали обозначения определенных мест, дат, названий или событий.

Исходя из анализа мемуарной прозы (дневников, эпистоляриев, записных книжек, заметок, авторских портретов) была впервые разработана классификация автокомментария. Данная классификация отобразила форму, содержание, тип, тематику, функции и цели современного автокомментария, а также его место среди других жанровых структур. Отдельно был представлен образ комментатора, сюжет автокомментария и его пространственно-временной континуум.

Анализ автокомментария как жанра мемуарной литературы конца XX – начала XXI столетия доказывает, что данная тема является актуальной и новой для современного литературного процесса.

Ключевые слова: авторский комментарий, жанр, мемуарная литература, нарратор, активный читатель, автопаратекст, автометатекст, автогипертекст, прототекст, автокоммуникация.

SUMMARY

Medorenko O. M. Authorial comment as a genre of the memoir literature. – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of philological science on speciality 10.01.06 – theory of literature. Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. – Ternopil, 2011.

The thesis is the first substantial attempt in the Ukrainian literary criticism to study the authorial comment genre specificity in the context of modern memoirs prose. The history of authorial comment development from ancient times to present days is studied in this work using the concrete examples. The reasons for authorial commentary fast evolution from marginal authorial paratexts to retrospective authorial meta-, authorial hypertext constructions are analyzed. The problems of authorial comment identification by modern theoreticians are specified as well. The scientific novelty of the thesis lies in the first attempt to study authorial comment formation under the influence of “virtual reality” and modern post-modernism devices of the last third of the 20th century and the beginning of the 21st century.

Key words: authorial comment, genre, memoir literature, narrator, active reader, authorial paratext, authorial metatext, authorial hypertext, proto-text, authorial communication.

Підписано до друку 01.12.2010 р.
Формат 60x90/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний Умов. друк. арк. 0,9.
Умовн. фарб. відб. 0,9. Друк на різнографі.
Наклад 100 прим. Зам. № 53

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2.